

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.2.55>

DİL TARİXİ
ИСТОРИЯ ЯЗЫКА
LANGUAGE HISTORY

İSMAYIL KAZIMOV (Azərbaycan)*

MƏHTİMQULU FƏRAQİ “DİVAN”I VƏ TÜRK-OĞUZ DİLLƏRİ

Xülasə

Araşdırmanın obyekti türk-oğuz dilləridir. Türkmən şairi M.Fəraqinin “Divan”ının yeni nüsxəsi əsasında bu dillərin tarixi inkişafı izlənilir. Həmin dillərin fonetik, leksik və qrammatik uyğunluq və norma məsələləri məqalədə saf-çürük edilir. Bu qohum dillər həm genetik, həm də tipoloji struktur etibarı ilə eyniköklü olsa da, onların arasında fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən normalaşma fərqləri vardır. Həmin fərqlər bədii kontekstdə dil quruluşuna dair köklü dəyişikliklər deyildir. Bunlar həmin dillərin müəyyən inkişaf mərhələsində nitq aktının təsiri ilə ortaya çıxan norma fərqlənmələrindən ibarətdir. Məqalədə bütün türk dünyasının şairi Məhtimqulu Fəraqinin “Divan”ının yeni nüsxəsinin dil xüsusiyyətləri üzərində dayanılır. Eyni dövərdə yaşamış türk və Azərbaycan şairlərinin (Ə.Nədim və M.P.Vaqif) əsərləri ilə müqayisələr aparılır. Məhtimqulu Fəraqi türkmən xalqının özü və dilidir. Yaşadığı dövrün ədəbi-bədii mühitini və dil xüsusiyyətlərini çox mükəmməl bir şəkildə qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu, türkmən xalqını özünün qədim mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, dilinə bağlayan möhkəm əlaqədir. Bu vəziyyəti Azərbaycan, türk xalqlarının mədəniyyətində, ədəbiyyatında, tarixində və dilində də görmək olar. M.Fəraqi misilsiz söz ustası, sufi-ozan olmaqla yanaşı, eyni zamanda müdrik filosof, böyük mütəfəkkir, alim, Türkmənistan mədəni dünyasının lideridir.

Açar sözlər: *Məhtimqulu Fəraqi, “Divan”, türk-oğuz dilləri, fonetika, leksika, qrammatika.*

Məhtimqulu Fəraqi (1724-1807) türkmən xalqı və ədəbiyyatının görkəmli, mütəfəkkir simalarındandır. Şairin yeni “Divan”ı Bakıda tapılmış, türkməncədən Azərbaycan dilinə İsmixan Osmanlı tərəfindən çevrilmiş və 2015-ci ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir. Nəşrin elmi redasktoru və “Ön söz”ün müəllifi Akademik İsa Həbibbəyliydir. “Ön söz”də İ.Həbibbəyli böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqeyi aydınlaşdırır və belə bir nəticəyə gəlir: “Türkmən ədəbiyyatının yaradıcısı, Türkmənistanda milli dövlətçilik ideyalarının qüdrətli çarçısı Məhtimqulu Fəraqinin zəngin və

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor. E-mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com

qiymətli irsinin öyrənilməsi, tədqiqi və nəşri işığında ölkələrimizin ədəbi-mədəni əlaqələri inkişaf etməkdə davam edir” (Həbibbəyli, 2015:20). İsa Həbibbəyli və İsmixan Osmanlı “Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan” adlı monoqrafiyasında şairin yaşadığı dövr, həyatı, onun yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələri, Fəraqi irsinin nəşri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şairin yaradıcılığının tədqiqi, onun əlyazmaları barədə zəngin məlumatlar vermişlər. Onların fikrincə, Məhtimqulu Fəraqi türkmən xalqının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi qüdrətli sənətkarı, təkrar olunmaz sənəti ilə bəşər mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirmiş şairdir. Müasir türkmən şeiri, yəni türkmən ədəbiyyatı Məhtimqulu Fəraqi ilə başlamışdır. Məhtimqulu Fəraqi Dədə Qorqudla əsası qoyulan, Yunis Əmrə ilə davam edən, Dirili Qurbanla el-oba içində geniş yayılan, Molla Pənah Vaqiflə kamala çatan çoxəsrlik türk xalq şeirinin XYIII-XIX əsrlər türkmən yazılı ədəbiyyatındakı ən görkəmli nümayəndəsidir (Həbibbəyli, 2019:13).

P.Kərimov bu kitabda Məhtimqulu divanının yeni nüsxəsi haqqında məlumat verir. “Bu nüsxənin Bakıda nəşri böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin ədəbi irsinin ölkəmizdə tədqiqinə müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Mütəfəkkir şairin bu əsərinin müstəqillik dövründə daha da inkişaf edən Azərbaycan Türkmənistan ədəbi əlaqələrinə ən qiymətli hədiyyə olacağını güman edirik. Bu kitabın, həmçinin hər iki ölkə tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edəcəyinə, türk dünyasında gələcəkdə mütəfəkkir şairin ədəbi irsinin yenidən hərtərəfli öyrəniləcəyi zaman istifadə ediləcəyinə ümid edirik.

Məmməd Əliyev yazır: “*Məhtimqulu klassik şeir ustadı kimi şeirə, sözə, söz sənətinə böyük qiymət verərək sözün qüdrətinə, onun emosional-məna tutumuna, fəlsəfi-estetik təsir qüvvəsinə ciddi fikir vermiş, həm özünün, həm də digər şairlərin qarşısında tələblər qoyaraq, az, mənalı, fikir dərinliyinə xidmət edən sözlər işlətməyi tövsiyə edirdi*” (Əliyev, 2018: 18).

Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı haqqında Azərbaycan alimlərinin – İ.Həbibbəylinin, İ.Osmanlının, M.Əliyevin. R.Qurbanın, P.Kərimovun, R.Əskərin, Ə.Şamilin, Ə.Quliyevin maraq doöuran fikirləri vardır. M. Fəraqi “Divan”ının dil xüsusiyyətlərini xeyli zamandır ki, araşdırmaqla məşğuluq. Tədqiqə cəlb etdiyimiz məsələlər şairin orijinaldan olan əsərləri əsasında. Azərbaycan dilinə tərcümədən istifadə etməmişik. “Divan”ın dilini XV-XVI – orta əsrlər dövrünün dili hesab edirik.

Fəraqi şeirinin dil qaynaqları sırasında birinci yerdə canlı xalq danışıqı, ikinci yerdə şairin özünəqədərki dövrdə türkdilli ədəbi əsərlərini söz xəzinəsi – söz, ifadə və cümlələr sistemi, üçüncü yerdə isə Şərq xalqlarından süzülüb gələn sözlü və yazılı ədəbiyyatdan, atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər dayanır: *Doğru danışana deli derler; Süleymana kalmayan dünya hiç kimseye kalmaz. Dünya yeddibaşlı ejdahadır* və s.

Oğuz-türk dilləri ümumtürk kontekstində fonetik, leksik və qrammatik quruluşca bir-birinə ən yaxın olan dillərdir. Türk-oğuz dillərində diferensiasiya dövrünün əhəmiyyətli nəticələrə gətirib çıxardığını, milli dillərin meydana gəldiyini bir sıra araşdırmalarda görə bilirik. Həmin prosesin ən parlaq key-

fıyyətlərini türk ədəbiyyatında Əhməd Nədimin, Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vaqifin, türkmən ədəbiyyatında isə Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığında, dil və üslubunda izləmək mümkündür (Nadim, 2012:243). Hər üç sənətkarın yaradıcılığında sözlərin mənaca diferensiaslaşmasında fonetik dəyişmələrin mühüm rol oynadığı görünür. “Səslərin dəyişməsi prosesində fonetik variantlılıq yarandığı kimi, söz köklərinin mənaca diferensiaslaşması da öz əksini tapır. Beləliklə, söz köklərindəki fonetik dəyişmələrdə bir tərəfdən səslərin qalınlıqdan incəliyə doğru inkişaf meyli əks olunursa, digər tərəfdən köklərin mənaca diferensiaslaşması baş verir. İlkən səslərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sadəcə olaraq bu və ya digər səs reflekslərinin, habelə ayrı-ayrı dillərdəki paralel elementlərin meydana çıxarılması və təsviri ilə məhdudlaşmayıb daha ilkin köklərin öyrənilməsində də başlıca rol oynayır. İlkən köklərdə mühafizə olunan etimoloji mənə kök-şəkilçi hüdundakı proseslərlə yanaşı sözlərin fonetik dəyişmə əsasında semantik diferensiaslaşmasının müəyyənləşdirilməsində də əsas amillərdən biridir” (Yusifov, 1984:121).

“Obrazlaşdırma – milli təfəkkürün formalaşması Azərbaycanda ticarət burjuaziyasının (tacirlərinin) və ticarət münasibətlərinin tarixi rolunun artması ilə müşayiət olunur (bunlar dialektik əlaqədə olan proseslərdir) ki, bu da təbii ki, ədəbi-bədii dildə öz əksini tapır” (Cəfərov, 1991:125).

Bu dövr Azərbaycanda Vaqifin, Türkiyədə Əhməd Nədimin və Türkmənistanında Məhtimqulu Fəraqinin adı ilə də bağlıdır. Türk xalqlarının tarixi-mədəni birliyinin yenidən inteqrasiyası oğuz-türk kontekstində dil məsələlərinin təhlilini tələb etmiş və bu xüsusda akademik Nizami Cəfərovun elmi rəhbərliyi altında Ü.Məmmədovanın “Diferensiasiya dövrü oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli leksikası” (M.P.Vaqif, Ə.Nədim və Məhtimqulunun dilləri əsasında). Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2023, 30) həmin dillərin qarşılıqlı əlaqələrini şyrənməyə həsr edilmişdir (Məmmədova, 2023)

Bu dillərin leksikası tarixi-müqayisəli planda təhlil olunarkən o dövrdə lüğət tərkibində gedən müəyyən proseslər meydana çıxır. Müqayisəli araşdırma dilçilik elminin prioritet sahələrindəndir. Hər üç sənətkarın leksikası – söz xəzinəsi tarixi-milliy dəyərlərə söykənir, ondan qida alır. Qeyd edək ki, bu dillərin – türk-oğuz dillərinin müqayisəli öyrənilməsi ən böyük dil ailələrində leksik universaliaların da müəyyənləşdirilməsi, həmçinin həmin dillərin özündə mövcud olan bir çox mühüm, aktual məsələlərin həlli üçün də böyük imkanlar yaradır. F.Məhtimqulunun “Divan”ında özünü göstərən dil-üslub hadisələrini yalnız türkmən dilinin faktlarına arxalanaraq öyrənilə bilər, amma bizə elə gəlir ki, lazım olan effekti verə bilməz. Bu dilləri bir-birindən ayırmaq, ayrıca tədqiq etmək, müsbət nəticələr qazanmaq mürəkkəbliyi, çətinliyi yarada bilər. Qohum dillərdən təcrid olunmuş formada tədqiq edilən Məhtimqulu dili öz tarixi keçmişindən məhrum olduğu kimi, uzaq gələcəyə də gedib çıxa bilməz. Əslində Məhtimquluya yaxın digər oğuz sənətkarlarının dilinin təşəkkül tarixini, ədəbi-mədəni irsini ona qohum xalqların tarixindən

və dilindən ayrılıqda götürülmüş halda tədqiq edə bilmərik. Ona görə ki, dilin lügət tərkibi onun formalaşması və inkişafı tarixinin aynasıdır.

M.P.Vaqifi, Ə.Nədimi Məhtimqulu Fəraqi ilə müqayisə etməklə qohum dillərdəki müxtəlif dil hadisələri arasında ən mühüm əlaqə və münasibətləri, tarixi bağlılığı müəyyənləşdirmək mümkündür. Müqayisənin başlıca funksiyası sözlər, ifadələr, cümlələr və mətnlər arasında ümumi cəhətləri müəyyənləşdirmək, fərqli əlamətləri ayırmaqdan ibarətdir. Hər üç sənətkarın əsərləri göstərir ki, mənşəcə yaxın olan dillər spesifik qanunlar və qanunauyğunluqlar çərçivəsində inkişaf prosesi keçirmişdir. Bu sənətkarların müqayisə edilməsi türk-oguz dillərinin müxtəlif təzahürlərinin aşkar edilməsinə, bu günə qədər həmin dillərin inkişafında nəzərə alınmayan müxtəlif dil-üslub incəliklərinin görünməsi və qavranılmasına da imkan yaradır.

Bu üç oğuz sənətkarı tarixləşdilər. Xalqlar ayrıldıqdan sonrakı dillərinin saflığını, ecazkarlığını həmin üç sənətkarın əsərlərində hiss etdi. T.Hacıyevun təbircə desək, onlar milli türk ədəbi dillərinin demokratik inkişafına adilik tonu əlavə etdilər. Bununla da onlar bədii üslubun dil üföqlərini xeyli genişləndirdilər, üslubun xəlqi dil qolunu klassik dilin müqabilinə çatdırdılar_ bu müqabilik nüfuz, hörmət, inkişaf meylini, dil dəbini (uzus) əks etdirmək baxımından klassik dildən önə çıxır (Hacıyev, 2012: 436).

“Divan”ın dilinin fonetik və nitq xüsusiyyətləri: “Divan”ın dil materialları göstərir ki, türk-oguz dillərində tipoloji struktur ümumi cəhətlərə malik olduğundan onların kökləri arasında diferensiallıq ən çox fonetik tərkib səviyyəsindədir. Diferensiallaşma ilə bağlı fərqlər qrammatik quruluşda çox özünü göstərir. Bu da türk, Azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərinin spesifik dil-nitq problemləri nəticəsində üzə çıxan fərqlər kimi görünür.”Divan” türk-oguz dillərinin nitq mədəniyyətinə dair müqayisəli araşdırmaların aparılmasına da zəmin yaradır. Bu, türkologiyada yeni bir aspektdir. “Dastan”ı oxuduqca bu dillərarası norma fərqlərinin yaranmasında nitq aktının xüsusi fəallığını görə bilirik.

“Divan”dakı sözlər həm fonetik, həm də morfoloji cəhətdən bəzi fərqlərlə diqqəti cəlb edir. Türkmən türkcəsi qədim ümumi kökə daha çox bağlıdır, özünəməxsus fonetika ilə seçilir. İstər saitlər, istərsə də samitlər sistemində spesifik keçmə istiqamətləri ilə rastlaşmaq olur. Səslərin funksional münasibətini təşkil edən həmin keçmələrdə tarixi-tipoloji inkişaf meyilləri özünü göstərir. Başlıca ölçü güclü səsdən zəif səsə istiqamətlənən möhkəm iyerarxiya qaydasıdır. Həmin qayda və qanunauyğunluqlar struktur-fonetik və morfo-semantik proseslərin həmin dövrdə formalaşmasını şərtləndirir.

“Divan”a istinadən, demək olar ki, oğuz dillərinin fonetik sistemində formalaşma qeyri-bərabər olduğundan eyniyyətin özü də bütün mövqələrdə özünü göstərir. Sözdə bütün dəyişmə formalarının meydana çıxarılması söz köklərinin, onların struktur və semantik əlamətlərini aşkarlanmağa imkan verir. Fonematik oxşarlığın müəyyən olunması da tarixən eyni olan, daha sonralar inkişaf nəticəsində dəyişən söz köklərini, eləcə də həmin bənzərliyin sərhəddini, dəyişmə perspektivini öyrənməkdən ötrü əsas bir faktordur. Oguz-türk dilləri arasında ümumiliyin

parlaq təzahürlərindən biri olan fonetik eyniyyət, bir sıra formaların müvazi işləndiyini, müəyyən zaman keçəndən sonra get-gedə dəyişməyərək sabit qalmasını göstərən konkret faktlardandır. Məsələn: *qije (türkm.)- gecə (Azərb.), suv (türkm.) - su (Azərb.)*

Söz əvvəlində **y** samitinin işlənməsi: Yürek aydar: yoldaş bolsam (Fəraqi, 2016:263); Yitmez (türkm.) - itməz (Azərb.) Gumra bolup, *yol yitirdim (263); Yitdi yolum, dag haysyydyr, düz haysy* (Fəraqi, 2016:353)

H samitinin söz əvvəlində işlənməsi: hoş təmizli beg oglunun nəştesin

Samit düşümü hadisəsi: Ur(vur) Magtumlulu: “Göter golun köze ur (Fəraqi, 2016:269)

G samitinin işlənməsi: Gəm (qəm) Gam çekme, ey dünya (Fəraqi, 2016:295)

Səs keçidləri:

o-a: tomaşa (tamaşa),

ü-ö: Her *ülkənin* (ölkənin) bir çazarı bolmasa (Fəraqi, 2016:297)

pelek (türkm.) – fələk (Azərb.);

I samitinin söz əvvəlində işlənməsi: Ikrarım bar haç toğabın etməğe (Fəraqi, 2016:299)

d-t: Dogaga duş (tuş) gelen gögerer gül dek (tək) (Fəraqi, 2016:304)

b-m: Ahyret işin gör, mundan baş gutar (Fəraqi, 2016:304)

b-p: Çopan adam çaka bolmaz (Fəraqi, 2016:305)

Digər oğuz dillərində olmayan **W** səsinin işləkliyi: Yerler, su Wlar hormatyına (443), Süngün düşüp ş o Wkuna, Etdin Ahmet zovvkuna, Yerde n ovvrüz hormaty (s443)

“Divan”ın leksik-frazeoloji xüsusiyyətləri. Leksika M.Fəraqi dili üçün də qiymətli sərəvətdir. Həmin qiymətli sərəvətdə türkmən xalqının tarixi, etno-mədəni dəyərləri qorunub saxlanmışdır. Türkmən xalqının mənşəyi, meydana gəlməsi, onun inkişafı, cəmiyyətdəki rolu, təbiəti və dünyanı dərk etməsi və ona necə sahib olması, müxtəlif dil proseslərini doğuran səbəblər – bütün bunlar – Məhtimqulu “Divan”ının leksikasında öz əksini bu və ya digər dərəcədə geniş dairədə tapmışdır. Bəllidir ki, leksika dillərin qohumluğunu sübut edən amillərdəndir. Məhz oğuz-türk dillərinin qohumluğu qədim leksik qat əsasında müəyyən edilmişdir. Təsadüfi leksik uyğunluqların olmadığı dəlillər leksika vasitəsilə təsbit olunmuşdur.

Türkmənşəli sözlər: *börk (baş örtüyü, papaq,, bürük),*

Alınma sözlər: *baran (yağış, boran), bizəban (dilsiz), bəndər (liman), buraq (yarı at, yarı qatır olan əfsanəvi atın adı),*

M.Fəraqi türkmən dili sadələşdirə bildi, bu dildə olan ərəb-fars kəlmələrini azaltdı:

Bülbülüm ahuzar çekip,

Taze gülzardan ayrıldım.

Gözden kanlı yaşım döküp,

Sevdigim yardan ayrıldım.

Mahtumkulu, aşık mestan,

Bağladım şanına destan,

Menzilgahı bağ u bostan,

Elmalı nardan ayrıldım (Təkləli, 2023:268)

Sadəlik, aydınlıq M.Fəraqinin işlətdiyi söz və ifadələrin semantikasında özünü göstərir. Məsələn, o, “kişi” sözünü adam mənasında işlətmişdir:

Her kişinin golda barı bolmasa

Yüz tümenlik sözün şaya almazlar (Fəraqi, 2016:297)

Və ya digər sözlər: “Armaq” (yorulmaq), “arman” (mümkün olmayan”, “adamzat” (insan, şəxs), “arzumənd” (arzu edən), “Azərgün güllü (göy rəngində, sarımtıl qırmızıl rəngli gül), “aylamaq” (aldatmaq, tovlamaq), “bəkləmək” (mühafizə etmək, qorumaq), “qaxlanmaq” (sümkükdən ayırmaq) və s. mənalarında “Divan”da işlənmişdir.

“Divan”ın dilində müxtəlif sahələrlə bağlı sözlərə rast gəlmək olur. Məs.:

Bədən üzvlərinin adları:

Yürek dayanjydyr ogul züryaty (s.318)

“Divan”da heyvan və quş adları: *sıgır, donuz, it, tilki, şir, sünek, aslan, yılan, keyik və s.*

Deniz derya neylər, it üyrüp Aya (Fəraqi, 2016:266); *Arslan öter, tilki gter, şir gider* (294); *Yeke keyik yüz torsuga tutdurmaz, Şir beçesi togsan tilkə atdırılmaz. Öli yılan kelpəzəgə yuvdurmaz. Hanı akıl bu işləre yetməgə* (Fəraqi, 2016:298); *Gaplan kimin an edip gire meydana, Tilki deyin bazy bere her yana* (Fəraqi, 2016:293)/ *Bürgüt guş dey ganat kakyp düğünden* (Fəraqi, 2016:293)

“Divan”da qiymətli əşya adları: Almaz, kümüş, mis görner (Fəraqi, 2016:306)

Frazeoloji vahidlərin tarixi istiqamətdə öyrənilməsi dilin semantik inkişafını izləməkdən ötrü acaqdır. M.Fəraqinin frazeologiyası gələcək tədqiqatlar üçün daha faydalı olacaq. Adiliyi F.Məhtimqulu və Ə.Nədin də qırdı, frazeologiyada uğur gətirən məqamlar yaratdılar. Onların dilinin təbiəti, yaşadıqları dövrün savadsızlığı, ayrı-ayrı tayfa dillərinin fərdi əlamətlərini nəzərə aldıqda hiss olunur ki, ədəbi dilin müəyyən səviyyədə geniş təsir gücünə malik olmsadığı dövrlərdə söz-formalar, ifadə-frazeologiya yaradıcılığı və ümumən dilin semantik inkişafı daha güclü olmuşdur və müəyyən mənada ümumxalq dilinin ədəbi qəlibə salınması onun semantik inkişafını bir növ ləngitmişdir. Məs.:

Könül bossanında iman təze gül

Bir açılrsa durar, solup yitmez hiç,

Jahan bazarında pelek-humarbaz,

Bir səv bilen insan onu utmaz hiç (Fəraqi, 2016:261)

Göre-bile, özün oda atmagun (özün oda atmaq)

Dile gelen sözlər könül nagşıdır (Fəraqi, 2016:297)

Yaman işdir bogaz bolmak ər ərdən (Fəraqi, 2016:299)

Demək, Vaqif də, Məhtimqulu da, Ə.Nədim də müxtəlif dil vahidlərini sintaktik mühitə salaraq, frazeoloji semantikanı inkişaf etdirə bilirlər.

Atalar sözü və məsəllərdəb də “Divan”da çox istifadə olunmuşdur.

“Bir dəfə axan yerindən axarmış arıx,

Mənəm-mənəmlik edənin ipi çürük (Fəraqi, 2016:293)

Yigide yoksulluk yaman beladır (Fəraqi, 2016:297)

Toponimik adlar. M.Fəraqi dilinin konkretliyi, reralizmi və milli keyfiyyətləri onun istifadə etdiyi coğrafi adlarda da özünü göstərir. Bu əlamət Azərbaycan şairi M.P.Vaqıfdə də vardır. Vaqif Qafqazla, Şərq ələmi lə bağlı toponimləri işlədir.

Bir eylə nəzər ləşkəri-müjkan ələminə,

Gör necə kecib hökmü onun ruyi-zəminə,

Təbriz, şəki, Gəncə və Kabil şəhərinə,

İran ilə Turan, Hələbü, Məkkə, Mədinə,

Bunlarda belə sənciləyin can ələ düşməz (Xudiyev, 1995: 314).

M.Fəraqinin “Divan”ında saysız-hesabsız antroponim və toponimik vahidlərə rast gəlmək olur: *Sübhən – pak, təmiz; alqış, məfş, Tanrını şöhrətləndirmə; Allaha verilən ad* (Fəraqi, 2016:671); *Şam – Suriyanın paytaxtı Dəməşq şəhərinin qədim adı, Şəddad əsatirə görə, Yəməndə (Ərəbistanda) Ad şlkəsində yaşamış çox zalım bir hökmdar olmuşdur* (Fəraqi, 2016:671). Dini adlar: Meryem oğlu, Nuhu Nebiulla, Beytil-Mukaddes, Tury-Musa Kelimulla, Ysmayıl Zebihulla, Ybrayyş Hayyilla, Hydyr – Ylyas Nebiulla, Muhammet Desulla, Omar, Osman, Esedulla,

Omonimlər: Ağaç. Qüzde kırk altı mün *agaç* yoldur bu dünya (297), Ağaç adam bolup gömer her yandan (319); Özi erer bəndəni oyatg a n hem yatyr gan ; Dünya gaygysy birle boldy gara bagrym gan (Fəraqi, 2016:445); və s.

Antonimlər: *Yaxşı günler* mün yıl geçse, az g ö r n e r, (görünər),

Yaman günler az hem bolsa, ötmez hiç. (262)

Halala hasap bar, harama-azar (269)

Magtungulu, güyçli bile göremən, Hayrı goyub, şer işlere ulaşman (295)

Ölenson ne biler tirikler halın (295)

Yamana sabr eylə, yagşy söylegil (304)

Öli turup, dirilere yapışar, Arslany, tilkisi, gurdu bilinmez (292)

Yagşy-yaman batça adam (s.438)

Təsirlik hal: -ni Bağyşla bizni

Oğuz dillərindən Azrbaycan dilindən savayı söz önündə “Y” işlənir: Dünya yüzi dolar zulm ile güyje (447)

“Divan”ın aforizm xəzinəsi zəngindir. Məhtimqulunun aforizm yaradıcılığı nisbətən daha vüsətlidir. Sənətkar müəyyən ümumiləşdirmələr əsasında həyat haqqında müdrək söz, fikir deyir. Müdrək sözün məzmunca atalar sözü və məsəllərə uyğundur. Hətta bir çox hallarda həmin aforizmlərin xalq yaradıcılığında atalar sözləri biçimində qarşılıqları olur; Məhtimqulu xalqda olanı yeniləşdirir, müəyyən bədii mühitə görə konkretləşdirir və onun aforizmi təsəvvürdə verdiyi bədii lövhə ilə əlaqəli həkk olunur. Məs.:

Yamandan yagşy set bolmaz,

Asly yagşylar bet bolmaz,

Dünyəlikden dövvlet bolmaz,

Ogul çun dövvlete mensər.

*Magtymgulu, bimiradam,
Illar hoşdur, men nəşadam,
Söz manysyn anmaz adam,
Bir guyruksyz ite menzər* (s.437)

Gözəl hissələr aşılayan bu şeirlərin dili mükəmməldir. Daha görünür ki, bu misralar türkmən xalqına ana dilini öyrədib. F.Sössürün dili ilə desək: "...Yalnız başqalarını eşitməklə biz öz ana dilimizə öyrəşirik, ancaq saysız sınaqların nəticəsində dil beyniçizdə özünə yer edir. Nəhayət, dilin təkamülü məhz nitq hadisələri ilə şərtlənir: başqalarını dinlərkən aldığımız təəssürlərdən bizim dil vərdişlərimiz dəyişir. Beləliklə, dillə nitq arasında qarşılıqlı asılılıq yaranır; dil eyni zamanda nitqin həm alətidir, həm də məhsulu" (Sössür, 1999: 44). Yəni dil, öncə, eşidilməklə, başqalarını, məsələn, sənətkarları, ətraf mühiti və s. dinləməklə mənimsənilir. "Bu analogiyayı ədəbi dil səviyyəsində aparsaq, nə olar: birinci, yazıçını da oxuduqca, dinlədikcə insanlar ana dilini öyrənir; şübhəsiz, bu, bir qədər sonrakı mərhələdir, artıq bu mərhələdə insan dili dərk edir, duyur. Axı biz ən çox yazıçını eşidirik _ hərə bir-birini eşidir, yazışını isə hamı eşidir... (Hacıyev, 1990: 14).

"Divan"da epitet sahəsi: Şahi-mərdan – imam Əlinin (ə) epiteti (Fəraqi, 2016:671)

"Divan"ın morfoloji xüsusiyyətləri. Leksik məzmununda əlamət və keyfiyyət məfhumlarını kəsb edən **sifət** M.Fəraqi "Divan"ında geniş yayılmışdır. Bu nitq hissəsinin leksik semantikasında rəng, dad, ölçü, həcm və fiziki əlamətlərlə yanaşı, zamana, məkana mənsubiyyət və başqa əlamətlər də təzahür olunur.

Ala garga oka gelmez (Fəraqi, 2016:305)

Beyik dağlar, beyikligne buysanma (Fəraqi, 2016:299)

Garru dünya al içinde (Qoca dünya hiylə içində) (Fəraqi, 2016:299)

Teren derya, haybatına dayanma

Say. Türk-oğuz dillərinin hər biri saylara münasibət baxımından fərqli xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: *Kyrk yildan son olar hem kylar sapar* (Fəraqi, 2016: 450), *Yigirmi-otuzly yaşy gerekdir* (Fəraqi, 2016:299), *Bəş min agam Yajuj, mün agaç səhra, yedi mün agaç zemin jezire, derya, Mün agaç yer yatan maldır bu dünya. Üç yüz altmış altı mün yoldur bu dünyə, Yüz tümenlik sözün şaya almazlar* (Fəraqi, 2016:297), *Yüz yigirmi dörd mün pygamber geçti, Her biri ymmatyn sany biləni* (Fəraqi, 2016: 448)

Əvəzlik digər sözlərlə paradoksal qrammatik münasibətdə olan çoxcəhətli, mürəkkəb bir nitq hissəsidir. Əvəzlik əvəzətmə xüsusiyyətinə malikdir. Əvəzliyin konkret semantikasını onların əvəzləyici kimi çıxış edən əsas nitq hissələrinin mənasına əsaslanmasıdır.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını öyrədən zaman Məhtimqulunun "Divan"ından da müqayisəli şəkildə istifadə etmək olar. Çünki, Məhtimqulunun işlətdiyi əvəzliliklər Azərbaycan dilinin tarifi üçün mühüm faktlardır. Məs.: *şol yerde (türkm.) – o yerdə (Azərb.), niçə, nirde, Tapylgaymy sorasan, ya Rep, şu derde derman* (Fəraqi, 2016:445); *Şol iki divana tutdu golumdan. Men bu yolda sunça bolmuşam, Mande galyp, ejizligim bilmişem* (Fəraqi, 2016:449)

“Divan”da işlənmiş Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş əvəzlilər: haysı, haçan (Ten haçan döz geler ıylan zəhrine (Fəraqi, 2016:257)

Ol adamlar adam dilli hayvandır (Fəraqi, 2016:297)

Məhtumqulu şeirlərinin dilində qırpaq elementi təsirlik halda –ni şəklindədir. Məsələn, Bagyşla bizni (bağışla bizi) Muhammet Bakyra bagyşla bizni (Fəraqi, 2016:446)

Şəxs zəvəsliyinin türkmən dilində işlənən qədim forması: Göya m e n bir sarvvan m e n, kervven yzyn yitiren (Fəraqi, 2016:444); Gorkar men, ol dergəhe zary kysam, hoş gelmez (Fəraqi, 2016:445)

Magtymgyly, m u n d a n gitme her söze,

Hiç m u n ç a janavver ilmemiş göze,

Bir gudrat bar yene, yedi kelpoze,

Ş o l beyik yylany yuvvdup durupdyr (Fəraqi, 2016:439)

Azərbaycan dilində arxaikləşmiş -iban,-ibən feili bağlama şəkilsindən istifadə: Aluban gitdiler duran yerimden (Fəraqi, 2016:256); Gögeriban, yer yüzünə çykarlar (Fəraqi, 2016:451)

-gec şəkilsindən istifadə: Nazarım yetişgeç (nəzərin yetişçək) şol dörd merdana (Fəraqi, 2016:256)

-er indiki zaman morfoloji göstəricisi: “Adam indi geler, durgun!” diydiler (Fəraqi, 2016:256)

-ni təsirlik hal forması: Bir atın ardına *bizni* aldılar (Fəraqi, 2016:257);

-bi (bidar),

Müraciət formaları:

H u d a y-a, men ne asy- şermende gulun boldum (s.445), Y a, Yaradan Kadyr, gudratly Jepbar (s.440)

Feil. “Divan”dakı feillərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir: ulaşmaq (yetişmək, çatmaq), uyalmaq (utanmaq, xəcalət çəkmək, həya etmək),

Magtymguly aydar, ustuhan senin (Fəraqi, 2016:450); Sunmak-Saky ajal dövür-dövür sunular (Fəraqi, 2016:352); Dünyasine bulaşman, oğula-gyza ulaşman, Ne hözirli günmüşdik bolup gitsek divvana (Fəraqi, 2016:352); Bir derde ulaşyp men, synamda erer pynhan (Fəraqi, 2016:445).

Əmr şəkli. Əmrdən tutmuş xahiş məzmununa qədər buyruq, təkid, təhrik, nəsihət, alqış, arzu və s. ifadə edən bu formanın türk dillərinin tarixində keçirdiyi inkişaf yolu onun çoxformalılığı ilə bağlıdır.

Qədim –gil şəkilsisi feil kökünə əlavə edilərək II şəxsin təkinə aid əmri bildirmək üçün işlənir.Əsasən XYIII əsrə qədərki dövrdə yayılmış həmin şəkil türk-oğuz dillərində heniş işləklilik qazanmışdır.

Magtumgulu, dogru söze ten bergil,

Sogap mundan ötmez, tapsan, nan bergil,

Könlün tapan dost yolunda jan bergil,

İşin nedir seni diymez yar bile. eyle (Fəraqi, 2016:296);

Terhoşum bar *terk eylegil* bu *sözni* eyle (Fəraqi, 2016:296); Saklagyl gaydydan, gamdan, məhnetden eyle (Fəraqi, 2016:440).

Analitik feillərin çoxişləkliyi. Tarixən türkmən dilində bolmaq feili olmaq feili ilə paralel şəkildə işlənmiş və bir-birini əvəz etmişdir. Ol, et (elə) köməkçi feillərinin vasitəsilə əmələ gəlmiş analitik feillərin tarixi göstərir ki, çox zaman həmin köməkçi feillər ayrıca söz kimi işlənmə qabiliyyətini itirərək M.Fəraqinin əsərlərində də şəkilçiləşmiş və get-gedə qoşulduğu sözün tərkibində daşlaşmışdır: tərğit-, bərkit-, azal-, dincəl, afetmaa, zəpətmə, kəybetmə və s.

Daşlaşmamış formalar: Heyran edip, Günəhim güzeşt eyle (Fəraqi, 2016:442); Könlüm ginet, goyma aj-u yalanaç, zalyma d uşetmə, namarda mətəç eyle (Fəraqi, 2016:440).

Türkmən dilində layıq qəlmək, joqap bərmək, xəbar tutmaq, nəzar salmaq, xayran qalmaq və s. mürəkkəb feillər də işlənməkdədir.

Köməkçi nitq hissələri:

İ m ə z\iməs- mənə və funksiya etibarlı ilə deyil ədəstənin məzmununu ifadə edir:

Orta əsr özbək və uyğur yazılı abidələrində *iməs\iməz* ədatının əsasən irməz variantından istifadə edilmişdir:

Ermes: *Men ermes men Hijama gulluk berjay gitiren. Mümkün irməz kim gük ola xarsız* (s. 64)

Özü erer bəndəni oyatgan hem yatırgan (Fəraqi, 2016:445).

Ğeyri ərəb dilinə məxsus müstəqil mənəli sözdür. Sonradan qoşmalaşmışdır.

Magtymguly hatadan g a y r y, ekden iş gelmez (Fəraqi, 2016:445).

Söhbət **ičre** söz lezzətin bilməyən Ana bilmez mejlis nedir, saz nedir (Fəraqi, 2016:319).

Dövvlet baky i m e s, nəge yatyp sen? (Fəraqi, 2016:333).

Çün fars dilindən alınmış ədatdır. Bu ədat, ehtimal ki, çü ədatə əsasında əmələ gəlmişdir. Məs.: Sahylar yhsany çün, Şəhitlərin gany çün, Jünbendeler jany çün, Günəhim güzeşt üyle (Fəraqi, 2016:443).

“Divan”ın sintaktik xüsusiyyətləri. M.Fəraqinin əsərlərinin sintaksisi canlı danışıq dili sintaksisidir. O, bu sintaksis ədəbi-bədii dilə gətirdi, normativ hadisəyə çevirdi. Ümumxalq dilinin sintaksisi M.Fəraqinin hər iki janrda yazdığı poetik şrnəklərdə özünü göstərir. Bu janrlar əslində eyni dil-üslub stixiyasının məhsuludur.

Folklor üslubunda:

Erenler yolunu yzlar,

Dervvüşler syryny gizlər.magrup,

Maşruk- tamam gözələr.

Barça sağda-solda seni (Fəraqi, 2016:334).

Klassik üslubda:

Ger tutsa halymdan habar, gury ağaçdan gan çykar,

Ynsan şerarymdan eser tapsa, teninden jan çykar.

Men hem Pyragy ol gadar, aklymy kyldym derde-der,

Bir bahünər tapsa haber, per bağlayyp, asman çykar (s.268)

"Divan"ın sonunda tarixi şəxsiyyətlərin, coğrafi adların və başqa sözlərin qısa izahı verilmişdir. Məs.: Axırzaman- dünyanın sonu (axırı), qiyamət" şiərlərin sonuncu -12-ci imamı Mehdiinin ləqəbi (Fəraqi, 2016:622). Berkut (Bürqüt) quşu-qırğılar fəsiləsindən qartal (s.625), Buğra - ikihürgüclü, ikigüvənli dəvə (Fəraqi, 2016:613). Sayram- Cənubi Qazaxstanda Sayram-su çayı üzərində, Cimkənddən 10 km. Şərqdə yerləşən qədim şəhərin adı (Fəraqi, 2016:667); Çovdur xan Məhtimqulunun müasiri və dostu. Əhməd xan Dürrani ilə danışıq aparmağa gedən zaman yolda ldürülən türkmən sərkərdəsi. Onun ölümündən təsirlənən Məhtimqulu ona bir neçə həsr etmişdir. (Fəraqi, 2016:613). İzahı verilən sözlər ərəb, fars və türkmən dillərinə aiddir.

Türk-oğuz dilləri mənşəcə eyni köklüdür. Bu dillər spesifik dil-nitq normakarına malikdir. Hər bir norma dillərin diferensial inkişafı pilləsində formalaşmışdır. İxtiyarilik danışıq dili ilə bağlıdır və bu dillərin quruluşunda müəyyən fərqləri yaratmışdır.

Beləliklə, Türk xalqlarının mədəniyyət, ədəbiyyat və dil tarixində qazanmış olduğu zəngin təcrübənin, milli-mənəvi dəyərlərin əldə edilməsində, ən qiymətli sərvətimiz olan ortaq mirasın formalaşdırılmasında, qorunaraq saxlanmasında böyük şəxsiyyətlər, şairlər də yaratdığı divanların çox böyük rolu olmuşdur. Həmin şəxsiyyətlərdən türkmən şairi M.Fəraqinin, türk şairi Ə.Nədimin və Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Məhtimqulu dirçəliş, birlik şairidir. Onun şeirlərində türk xalqlarının dərin kökləri, onların bir-birinə olan mənəvi bağlılıqları və s. öz əksini tapmaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov, N.B. (1991). Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı: Elm.
2. Faragi, M. (1959). Aşgabat: Türkmen döwlet neşir.
3. Fəraqi, M. Divan. (2015). Bakı: Elm.
4. Firaği, M. (2010). Seçilmiş əsərləri, Bakı: Elm.
5. Hacıyev, T. (1990). Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı:Yazıçı.
6. Hacıyev, T.İ. (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Elm.
7. Həbibbəyli, İ. (2015). Böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan ədəbiyyatı. _ Məhtimqulu Fəraqi. Divan (Azərbaycan dilində) Bakı:Elm.
8. Həbibbəyli, İ. (2019). Osmanlı İ. Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan. Bakı: Elm və təhsil.
9. Xudiyev, N. (1995). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı:"Maarif" nəşriyyatı,
10. Məmməd, Ə. (2018). Məhtimqulu Fəraqi şeirinin poetikası. Bakı: Elm və təhsil.
11. Məmmədova, Ü. (2023). Diferensiasiya dövrü oguz qrupu türk dillərinin müqayisəli leksikası (M.P.Vaqif, Ə.Nədim və Məhtimqulunun dilləri

- əsasında). Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı.
12. Nədim. (2012). Divan. (Haz. Muhsin Macit. Ankara: Kütüphanələr və Yayimlar Genel Müdürlüğü.
 13. Sössür, F. (1999). Ümumi dilçilik kursu, Bakı: Elm.
 14. Təkləli, M. (2023). Türkoloji etüdlər.-2. Bakı, ADPU-nun nəşri.
 15. Vaqif, M.P. (2004). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.
 16. Yusifov, M.İ. (1984). Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, Bakı: Elm.

Qeyd: Nümunələr köhnə türkmən əlifası ilə verilmişdir. Səbəbi M.Fəraqinin “Divan”ının orijinalına əsaslanılmışdır.

Исмаил Кязимов (Азербайджан)

«Диван» Махтумкули Фраги и тюрко-огузские языки

Резюме

Объектом исследования являются тюрко-огузские языки. Историческое развитие этих языков прослеживается на основе нового экземпляра «Дивана» туркменского поэта М.Фраги. В статье обсуждаются вопросы фонетической, лексической и грамматической совместимости и норм этих языков. Несмотря, что эти родственные языки имеют один и тот же генетический и типологический корень, между ними существуют фонетические, лексические, морфологические и синтаксические различия. Эти различия не являются радикальными изменениями языковой структуры в художественном контексте. Они состоят из различий норм, возникающих под влиянием речевого акта на определенном этапе развития этих языков. В статье кратко рассматриваются языковые особенности нового экземпляра «Дивана» поэта всего тюркского мира Махтумкули Фраги. Проводятся сравнения с произведениями турецких и азербайджанских поэтов (А.Надим и М.П.Вагиф), живших в тот же период. Махтумкули Фраги – язык туркменского народа. Ему удалось прекрасно сохранить литературно-художественную среду и языковые особенности того времени, в котором он жил. Это прочная связь, связывающая туркменский народ с его древней культурой, литературой и языком. Эту ситуацию можно увидеть в культуре, литературе, истории и языке азербайджанского и тюркских народов. Помимо того, он несравненный мастер слова, суфийский поэт, философ, великий мыслитель, ученый, лидер духовного мира Туркменистана.

Ключевые слова: *Махтумкули Фраги, «Диван», тюрко-огузские языки, фонетика, лексика, грамматика.*

Ismail Kazimov (Azerbaijan)

Magtymguly Pyragy's "Diwan" and the Turkic-Oghuz languages

Abstract

The object of the research is the Turkic-Oghuz languages. The historical development of these languages is researched on the basis of the new copy of "Diwan" by the Turkmen poet M. Pyragy. The issues of phonetic, lexical and grammatical similarity and norms of those languages are discussed in the article. Although these cognate languages have the same root in terms of both genetic and typological structure, there are differences of normalization phonetically, lexically, morphologically and syntactically among them. Those differences are not radical changes in terms of the structure of language in the artistic context. These consist of norm deviations that appearing under the influence of the speech act at a certain stage of development of those languages. The article briefly focuses on the language features of the new copy of the "Diwan" written by Magtymguly Pyragy, the poet of the entire Turkic world. Comparisons are made with the works of Turkish and Azerbaijani poets (A.Nadim and M.P.Vagif) who lived in the same period. Magtymguly Pyragy is the language and themselves of the Turkmen people. He was able to perfectly preserve the literary and artistic environment and language characteristics of the time he lived in. He is a strong contact that connecting the Turkmen people to their ancient culture, literature, and language. This situation can be seen in the culture, literature, history and language of the Azerbaijani and Turkic peoples. In addition to be an incomparable wordsmith, a Sufi poet, he is also a wise philosopher, a great thinker, a scientist, a talented storyteller, a sagacious elder, and a leader of the spiritual world of Turkmenistan.

Keywords: *Magtymguly Pyragy, Diwan, the Turkic-Oghuz languages, phonetics, lexicology, grammar.*
